

ČASLAV OČIĆ

KLASIFIKACIJA JUGOSLOVENSKIH PODRUČJA PREMA STEPENU EKONOMSKE RAZVIJENOSTI

1. Jedinice posmatranja: republike i pokrajine

Jedinice posmatranja u ovom radu su jugoslovenske republike i pokrajine. I ovde, kao što to najčešće biva, istraživač je prinuđen da operiše sa postojećim administrativno-političkim delimitacijama (objektivno uslovljenim istorijskim, nacionalnim i drugim činionicima), bez obzira da li one zadovoljavaju ekonomske kriterijume regionalizacije ili ne.¹ U tom smislu, termin „region“ (za republiku, odnosno pokrajinu) upotrebljavaće se veoma uslovno.²

U napomeni uz završni deo citiranog teksta Kubović objašnjava: „Zapravo to bi bile međurepubličke granične regije, kod kojih bi

¹ Vidi raspravu o upotrebi termina „region“ u jugoslovenskom kontekstu u: Zajedništvo i autarkične tendencije u privredi Jugoslavije (diskusija za okruglim stolom), *Treći program* Radio-Beograda br. 52/1982.

² „... regionalni se aspekt društveno-ekonomskog razvoja pojavljuje kao komponenta... razvoja, odnosno kao jedna od proporcija razvoja o kojoj također ovisi strukturno usklađivanje razvoja općenito, a prema tome i razvoj zemlje u cjelini. On je za razvoj Jugoslavije isto toliko značajan koliko je značajan i za republike i pokrajine. Postavlja se, međutim, samo pitanje kakve teritorijalne jedinice treba da reprezentiraju regionalni aspekt razvoja Jugoslavije. S obzirom na to da je SFRJ zajednica naroda SFRJ i njihovih država — republika, očigledno je da s nivoa Jugoslavije treba za potrebe sagledavanja regionalnog aspekta razvoja prije svega uzimati u obzir područje republika (i pokrajina), ali ne tretirati ih kao regije. Znači, regionalni aspekt razvoja Jugoslavije treba nazivati: ‚Razvoj republika i pokrajina‘. Samo *uvjetno*, a iz praktično-analitičkih potreba, to se može nazivati regionalnim aspektom razvoja Jugoslavije. Stvarni regionalni aspekt razvoja Jugoslavije bio bi samo onaj koji bi kao teritorijalno-regionalne jedinice tretirao regije, točnije jugoslavenske regije, no takvih regija službeno nemamo.“ (Branko Kubović, *Regionalna ekonomika*, Informator, Zagreb, 1974. str. 58).

se po potrebi zanemarivale granice republika. Mada ne treba isključiti ni mogućnost da se kao jugoslovenske regije uzmu republičke regije, ali i ovo samo uvjetno dok se ne formiraju jugoslovenske regije“.

Izvesna nastojanja koja su se povremeno javljala od 1945. do 1974. godine (koja datiraju još od Kidriča), da se radi uspješnijeg globalnog i regionalnog razvoja jugoslovenski ekonomski regioni definišu, nisu urodila plodom. S izuzetkom perioda od 1961—1965. godine u centru pažnje na jugoslovenskom nivou bile su republike i pokrajine, tačnije nedovoljno razvijene republike i pokrajine. Do 1965. godine one su posmatrane u sklopu „prostorno koordinisanog“, a od 1965. naovamo u sklopu „prostorno nekoordinisanog regionalnopolitičkog ciljnog sistema“.³ Jugoslovensku regionalnu politiku, u osnovi, karakteriše dvostruki redukcionizam:

a) usredsređivanje prvenstveno (od 1965. godine isključivo) na republike i pokrajine (kao jugoslovenske „regione“), i

b) usmeravanje na nedovoljno razvijene jugoslovenske regione.

Zvanična definicija nerazvijenih jugoslovenskih regiona vremenom se menjala. Prvim petogodišnjim planom (1947—51) određuju se Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora kao nerazvijene republike koje će dobiti posebnu pomoć⁴. Petogodišnji plan za razdoblje od 1957. do 1961.⁵ modifikovao je definiciju nerazvijenih regiona, tako što je uključio Kosovo, a isključio Bosnu i Hercegovinu (s obrazloženjem da su investicije po stanovniku u ovoj republici do 1956. godine premašile jugoslovenski prosek).⁶

³ Vidi grafikone 1 i 2 u: Č. Očić, Istraživanja regionalnih razlika, *Marksiistička misao*, br. 1/1986, str. 154. i 155.

⁴ 1. Osigurati brži tempo razvitka privredno zaostalih republika i otkloniti posledice neravnomernog razvitka.

2. Povećati ukupne investicije do 1951. u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini preko 7 puta, u Narodnoj Republici Makedoniji za 8 puta, u Narodnoj Republici Crnoj Gori blizu 8 puta u poređenju sa 1946. god. i premašiti opšti tempo porasta investicija.

3. Povećati vrednost industrijske proizvodnje 1951: u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini za 10,5 puta, u Narodnoj Republici Makedoniji za 26,3 u poređenju sa 1939. god., a u Crnoj Gori, koja nije imala industrije, postići proizvodnju u vrednosti od 1,1 milijardi dinara, i time premašiti u tim republikama opšti prosečni tempo porasta vrednosti industrijske proizvodnje.“ (Čl. 5. Zakona o planu u: *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947—1951 i narodnih republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Gore*. Izdanje Savezne planske komisije, Beograd, 1947. str. 70).

⁵ „2. Ovim planom, kao i godišnjim društvenim planovima federacija će preduzimati mere za privredni razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja uopšte, a posebno na teritoriji narodnih republika Makedonije i Crne Gore kao i Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti u celini...“ (Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije od 1957. do 1961. godine, „*Službeni list FNRJ*“, br. 52/57, od 25. 12. 1957; glava VIII: Regionalni razvoj).

⁶ „Njene bruto investicije u periodu 1947—1956. iznosile su 432 milijarde dinara prema samo 102 milijarde odgovarajućih investicija u NR Makedoniji. Da se tada (zbog teškoća izazvanih Rezolucijom Informbiroa 1948. godine prim. Č. O.) nije mogla voditi politika sistematskog i brzog podizanja nerazvijenih

Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije od 1961. do 1965. godine u tački 7, glava VIII („Regionalni razvoj“) definiše privredno nerazvijena područja čiji će razvoj ubrzavati federacija preko posebnog Saveznog fonda za razvoj privredno nerazvijenih područja Jugoslavije (do osnivanja tog fonda došlo je tek 1965. godine): „Kao privredno nerazvijena područja za čiji će razvitak Fond odobravati sredstva smatraju se područja koja ulaze u kompaktni geografski pojas koji obuhvata celu NR Makedoniju i NR Crnu Goru, u NR Srbiji Autonomnu Kosovsko-Metohijsku oblast i južne i jugozapadne delove ove republike, zatim južne i zapadne delove sa delom Posavine u NR Bosni i Hercegovini, i delove Dalmacije, Like, Banije i Korduna u NR Hrvatskoj⁷. Ovim planom prvi (i poslednji) put se priznaje da i u okviru republika koje imaju zvanični status razvijenih postoje nerazvijena područja „saveznog“ značaja. Novom orijentacijom u političkom sistemu posle 1965. godine ova područja su definisana kao isključiva briga samih republika, tako da je od te godine nadležnost federacije u pogledu nerazvijenih područja svedena na tri ekonomsko nedovoljno razvijene republike (Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju) i pokrajinu Kosovo.⁸ Od 1976. godine sva četiri pomenuta područja „smatraju se privredno nedovoljno razvijenim... s tim što se smatra da je Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo privredno najmanje razvijena teritorija.“

Od 1981. godine Kosovo se smatra „izrazito privredno nedovoljno razvijenom pokrajinom“, a od 1986. godine se takođe smatra „izrazito privredno nedovoljno razvijenom autonomnom pokrajinom“.

krajeva pokazuju nam i podaci o rasporedu bruto industrijskih investicija po glavi stanovnika u pojedinim republikama za razdoblje 1947—56 (v. Borislav Srebrić, Osnovne komponente razmeštaja posleratne industrije Jugoslavije, *Ekonomist*, 3/1958). Vrednost tih investicija, računajući prema broju stanovnika u 1958. god. iznosila je za Sloveniju 187 hiljada dinara, Crnu Goru 152 hiljade. Bosnu i Hercegovinu 140 hiljada, Hrvatsku 120 hiljada, Srbiju 77 hiljada i Makedoniju samo 73 hiljade dinara (Radivoj Uvalić, Regionalna nejednakost u kapitalističkim i socijalističkim zemljama, u zborniku: *Problemi regionalnog privrednog razvoja*, SDEJ, Beograd, 1962. str. 297.

⁷ „Službeni list SFRJ“, br. 53/60, od 31. 12. 1960. str. 983.

⁸ Status „nerazvijenosti“ utvrđuje se pre početka svakog petogodišnjeg plana posebnim zakonom: za period od 1965. do 1970. to je Zakon o republikama i pokrajinama čiji će se privredni razvoj kreditirati iz sredstava Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva, „Službeni list SFRJ“, br. 8/65, od 24. 2. 1965. str. 184; za period od 1971. do 1975. Zakon o republikama i pokrajini koje se smatraju privredno nedovoljno razvijenim, „Službeni list SFRJ“, br. 33/71, od 30. 7. 1971; za razdoblje od 1976—1980. Zakon o republikama i pokrajini koji se smatraju privredno nedovoljno razvijenim u periodu od 1976—1980. godine, „Službeni list SFRJ“, br. 33/76, str. 831; od 1981—1985. Zakon o republikama i pokrajinama koji se smatraju privredno nedovoljno razvijenim u periodu 1981—1985. „Službeni list SFRJ“, br. 74/80, od 31. 12. 1980. str. 2217; u narednom planskom petogodištu Zakon o republikama i autonomnim pokrajinama koje se smatraju privredno nedovoljno razvijenim u periodu od 1986—1990. „Službeni list SFRJ“, br. 64/85, od 2. 12. 1985, str. 1654.

Obuhvat ovog rada prvenstveno je definisan praktičnim potrebama utvrđivanja područja čiji privredni razvoj treba podsticati sredstvima Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina. Reč je, dakle, o ocenjivanju stepena ekonomske razvijenosti jugoslovenskih federalnih jedinica. Parcijalni karakter ocenjivanja stepena razvijenosti donekle je relativizovan uključivanjem indikatora zaposlenosti; kroz taj pokazatelj prelamaju se i druge — neekonomske — dimenzije razvijenosti (npr., socijalna, politička).⁹

Polazeći od osnovnog koncepta da je razvoj multidimenzionalan fenomen i da obuhvatanje svih relevantnih dimenzija razvoja čini nužan uslov za dobijanje zaokružene predstave o nivou razvijenosti područja, u inicijalnoj fazi analize regionalnih razlika pošlo se od širokog kruga indikatora.¹⁰ U završnoj fazi istraživanja (a na osnovu definisanih načela odbira) izabran je manji broj pokazatelja koji reprezentuju ukupnu razvijenost područja. Među tim pokazateljima nalazili su se i:

1. nabavna vrednost osnovnih sredstava društvene privrede po radno-sposobnom stanovniku,

2. učešće zaposlenih u radno-sposobnom stanovništvu — kao reprezentanti proizvodnih snaga i

3. društveni proizvod po stanovniku kao *reprezent rezultata delovanja proizvodnih snaga*.

Relativne vrednosti tih pokazatelja date su u tabelama 1, 2 i 3 u *Prilogu*.

2. Rezultati istraživanja

2.1. Regionalni rasponi i redosled republika i pokrajina po pojedinim pokazateljima ekonomske razvijenosti

Iz tabela 1, 2. i 3. u *Prilogu* gde su prikazane relativne vrednosti indikatora ekonomske razvijenosti jugoslovenskih republika i pokrajina može se uočiti da su rasponi između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg područja najveći kod indikatora koji pokazuje rezultate delovanja proizvodnih snaga (društveni proizvod po stanovniku — koristi se skraćenica DP), a najmanji kod pokazatelja stepena zaposlenosti (radnici u društvenom sektoru na 1000 radno-sposobnih stanovnika — skraćeno ZP). Rasponi u stepenu razvijenosti materijalnog elementa proizvodnih snaga (osnovna sredstva

⁹ Vidi tačku IV 2.4.1. u: Č. Očić, *Osnovna teorijska i metodološka pitanja utvrđivanja kriterijuma i pokazatelja razvijenosti*, IEN, Beograd, 1985.

¹⁰ Spisak tih indikatora dat je u: Č. Očić, *Razvijenost jugoslovenskih regiona: predmet i metodi istraživanja*, IEN, Beograd, 1985., str. 25—27. U tom radu precizirani su i principi selekcije indikatora, a dati su i podrobno obrazloženje i interpretacija izabranih pokazatelja. Apsolutne vrednosti triju navedenih indikatora prikazane su u tabelama 10, 11 i 12 istog rada. Tu su navedeni i izvori podataka.

TABELA 1.

REGIONALNI RASPONI PO POJEDINIM ELEMENTIMA EKONOMSKE RAZVIJENOSTI
(ODNOS MAKSIMALNE PREMA MINIMALNOJ VREDNOSTI INDIKATORA)
U PERIODU OD 1950. DO 1984. GODINE

Godine indikatora	1950	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984
OS	3.8 : 1	6.0 : 1	6.1 : 1	5.4 : 1	4.0 : 1	3.9 : 1	3.8 : 1	4.7 : 1	4.3 : 1	4.6 : 1	4.5 : 1	5.1 : 1
DP	3.8 : 1	4.1 : 1	4.3 : 1	5.4 : 1	4.6 : 1	5.7 : 1	6.1 : 1	6.0 : 1	5.4 : 1	5.5 : 1	5.2 : 1	6.1 : 1
ZP	3.4 : 1	5.1 : 1	3.5 : 1	3.0 : 1	3.1 : 1	3.5 : 1	3.2 : 1	3.2 : 1	2.9 : 1	3.0 : 1	3.0 : 1	3.0 : 1

TABELA 2.

(u %/0)

KOEFICIJENTI VARIJACIJE REGIONA PO POJEDINIM ELEMENTIMA
EKONOMSKE RAZVIJENOSTI IZRAŽENIM OS, DP I ZP INDIKATORIMA

Godine indikatora	1950	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984
OS	44.36	64.27	68.33	52.21	42.65	43.06	43.19	44.23	45.75	45.12	44.49	48.43
DP	44.67	52.29	48.00	52.50	45.53	50.50	53.01	50.21	47.99	46.49	46.00	50.14
ZP	44.35	33.41	34.03	31.87	33.87	34.51	34.87	33.02	31.12	30.82	30.35	29.17

po radno-sposobnom stanovniku — skraćeno OS) bliži su rasponima u prvom (DP) nego u drugom (ZP) pokazatelju. Pored regionalno-političkih, u osnovi ovakvih kretanja leže i važni razlozi teorijsko-metodološke prirode: primećeno je¹¹ da više variraju izv. *per capita* (kakvi su ovde OS i DP), nego strukturni indikatori (ovde: ZP). *Per capita* monetarni indikatori su više podložni kratkoročnim (konjunktornim i drugim) oscilacijama nego strukturni indikatori. Za manju promenu u veličini strukturnog indikatora potrebno je, u načelu, duže vreme nego za veću promenu u veličini *per capita* indikatora. Stoga su strukturni indikatori stabilniji. U stvari, reč je o dva različita „kvaliteta vremena“ u kojima se dešavaju „*per capita*“ i „strukturne“ promene. Stoga se ove dve vrste indikatora, ako se na neki način ne standardizuju, ne mogu ni upoređivati. Takva standardizacija urađena je kao pretpostavka faktorske i klasster analize.

Odnos maksimalnih i minimalnih vrednosti po pojedinim indikatorima u odabranim godinama od 1950. do 1984. predstavljen je u tabeli 1. U javnim raspravama (pa čak i u nekim „naučnim“ radovima) uobičajilo se da se ocena o povećanju odnosno smanjenju regionalnih razlika u posleratnom periodu (ili nekom kraćem odsečku tog perioda), odnosno o uspešnosti ili neuspešnosti regionalne politike donosi isključivo na osnovu podataka iz drugog reda *tabele 1.* — o rasponima u društvenom proizvodu po stanovniku između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg područja. Pri tome se zaboravlja da se:

1. Cilj regionalne politike ne svodi samo na međuregionalno ujednačavanje (on obuhvata i regionalnu podelu rada, integraciju regiona, niz pozitivnih efekata na razvoj ukupne narodne privrede, itd.).¹²

2. Ukupna ekonomska razvijenost ne može redukovati na rezultate delovanja aktiviranih proizvodnih snaga (izraženih *per capita* društvenim proizvodom); ovo tim pre što se u osnovnim društvenim opredeljenjima (*Program SKJ*) ujednačen razvoj *proizvodnih snaga* (koje reprezentuju indikatori OS i ZP) ističe kao primarnan cilj regionalne politike.

3. Na osnovu promena u stepenu ekonomske razvijenosti (uz to još veoma usko shvaćene) *samo dvaju ekstremnih jedinica posmatranja* (najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg regiona) ne može zaključivati o (ne)uspešnosti regionalne politike. Regionalna politika se mora ocenjivati na osnovu analize kretanja u *svim* regionima. Ovakvo posmatranje uspešnosti regionalnog razvoja ne vodi samo jednostranoj (negativnoj i negatorskoj) oceni rezultata regionalne politike, nego i pogrešnom koncipiranju mera te politike u narednom periodu. Stoga te mere i ne daju očekavane željene efekte.

¹¹ Č. Očić, *Razvijenost beogradskih opština*, IEN, Beograd, 1984. str. 41.

¹² Videti: glavu II (Ciljevi regionalnog razvoja) i glavu III (Podsticanje razvoja i uspešna regionalna politika) u: Č. Očić, *Osnovna teorijska...*, str. 5—60.

U poređenju sa takvim (pogrešnim, ali duboko uvreženim i široko rasprostranjenim) načinom posmatranja regionalnih razlika, nesumnjivo bolju meru *ukupnih* varijacija republika i pokrajina po pojedinim pokazateljima razvijenosti predstavlja *koeficijent varijacije*. On pokazuje (*tabela 2*) da — ako se uzme čitav posleratni period — ne postoji *stalno* povećanje ni *stalno* smanjenje regionalnih razlika ni po jednom od tri pokazatelja ekonomske razvijenosti područja. Kretanja njihovog koeficijenata izrazito su (donekle se izuzima ZP) oscilatorna. U poslednjih petnaestak godina nešto se bolje uočavaju izvesni trendovi: u slučaju OS indikatora može se od 1970. (odnosno 1965) govoriti o blagom povećanju regionalnih razlika. DP indikator od 1975. godine (i izuzetkom 1984. godine) beleži postepeno smanjenje razlika, dok je situacija kod ZP indikatora najjasnija — tu u poslednjih deset godina dolazi do izražaja trend smanjenja regionalnih razlika.

Koeficijent varijacije (izražen u *tabeli 2.* u procentima) pokazuje ukupno odstupanje regiona (uzetih zajedno) od proseka (vrednosti tih proseka prikazane su u koloni 1 *tabele 4.*¹³; standarda devijacija — kolona 2 — je apsolutna, a koeficijent varijacije — kolona 3 iste tabele — je relativna mera disperzije jedinica posmatranja *tabela 1, 2. i 3. u Prilogu* pružaju uvid u relativni položaj svakog područja (u pojedinom elementu razvijenosti) u odnosu na SFRJ (SFRJ=100) i u odnosu na svako drugo područje. Ovi indeksi nivoa predstavljaju mere *apsolutnih* distanci u pojedinim elementima razvijenosti područja. Kako na metodološki ispravan način sintetski izraziti stepen ekonomske razvijenosti bez gubljenja informacione sadržine koju pružaju pojedinačni indikatori? Toj svrsi služi faktorska analiza.

2.2.2. Razvrstavanje republika i pokrajina prema stepenu ekonomske razvijenosti

Faktorska analiza — između ostalog — omogućava da se rangiraju republike i pokrajine prema stepenu njihove ekonomske razvijenosti. Rangiranje se vrši na osnovu faktorskih bodova koje ostvaruju na glavnim faktorima: u ovom slučaju u 1952. i 1956. godini na dva glavna faktora (F_1 i F_2), a u svim drugim godinama samo na jednom glavnom faktoru (F_1).¹⁴ Dobijeni rezultati mogu se uporediti sa rangovima područja dobijenim na bazi apsolutnih distanci iskazanih neponderisanim grupnim indeksima. Ovi indeksi samo sumarno izražavaju stepen razvijenosti, tako da mogu da posluže samo kao gruba aproksimacija razlika u razvijenosti.

¹³ Č. Očić, *Nacionalna ravnopravnost i regionalni razvoj*, IEN, Beograd 1986, str. 19—21.

¹⁴ Rezultati dobijeni primenom faktorske analize iscrpno su prikazani u tački 4.2 studije: Č. Očić, *Razvijenost jugoslovenskih republika i pokrajina od 1950. do 1984. godine*, IEN, Beograd, 1986. (odsad skraćeno: *RJRP*).

Distance u razvijenosti regiona ne mogu se direktno upoređivati sa rastojanjima izraženim preko indeksnih vrednosti (relativnim brojevima). Naime, rezultati iskazani relativnim brojevima, imaju i kardinalno i ordinalno značenje, dok faktorski bodovi imaju samo ordinalno značenje. Vrednosti faktorskih bodova ne mogu se izraziti relativnim brojevima, s obzirom na to da one nisu jednoznačne, već su iskazane u vidu oscilacija ispod i iznad nulte tačke. Vrednosti faktorskih bodova ukazuju na relativna odstupanja pojedinih republika i pokrajina u odnosu na — u načelu — fiktivnu repernu tačku nulte vrednosti. Empirijska istraživanja pokazuju da je u jugoslovenskoj stvarnosti ta tačka gotovo identična sa ekonomskom razvijenosti SFRJ. Taj podatak — kao uopšte podaci o faktorskim bodovima — imaju izuzetno velik značaj za analizu ekonomske razvijenosti republika i pokrajina.

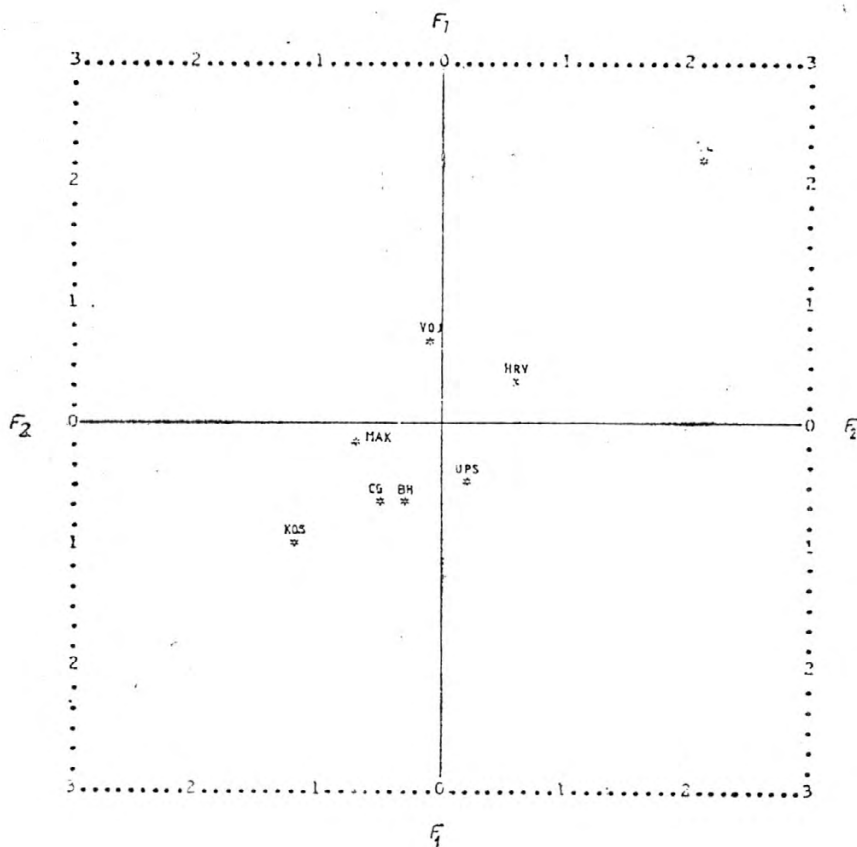
Osim rangiranja na osnovu faktorskih bodova, mogu se posmatrane jedinice (republike i pokrajine) grupisati posebnim postupcima u određene konstelacije prema stepenu (i tipu) razvijenosti. Kao i kod utvrđivanja redosleda područja i prilikom primene faktorske analize za identifikovanje grupa jedinica posmatranja koriste se faktorski bodovi ostvareni na glavnim faktorima, tj., na faktorima koji objašnjavaju najveći deo svih varijansi i obuhvataju najveći broj indikatora. U deset od dvadeset analiziranih godina javlja se samo jedan takav faktor. U dve posmatrane godine 1952. i 1965. — izdvojila su se dva dominantna faktora. I u jednom i u drugom slučaju to se može smatrati posebno povoljnom okolnošću s obzirom na grafičku prezentaciju rezultata razvrstavanja republika i pokrajina prema stepenu ekonomske razvijenosti.

Naime, pojedinačni faktori uzimaju se kao međusobno linearno nezavisni vektori koji formiraju m — i dimenzionalni prostor, tako da se mogu i grafički predstaviti. Ovom prilikom to je olakšano činjenicom da je i u slučaju najvećeg broja glavnih faktora, reč samo o dva faktora, tako da je za njihovo prikazivanje dovoljan dvodimenzionalni koordinatni sistem. Faktori F_1 i F_2 čine pravougaone kordinatne ose tog sistema. Faktorski bodovi pojedinih republika i pokrajina predstavljaju odsečke na ovim osama. Takva kombinacija dve vrednosti faktorskih bodova (po F_1 i F_2) jedne republike/pokrajine formira neku tačku u kordinatnom sistemu. Ta tačka predstavlja sintetski izražen stepen ekonomske razvijenosti republike, odnosno pokrajine. *Grafikoni 1 i 2* pokazuju da se najrazvijenija područja nalaze u prvom (severoistočnom) kvadrantu a najnerazvijenija u trećem (jugozapadnom) kvadrantu: što je područje udaljenije od ishodišta u pravcu „severoistoka“ to je razvijenije, a što je udaljenije od ishodišta prema „jugozapadu“ to je nerazvijenije; što je područje bliže preseku koordinatnih osa (nultoј tački, ishodišta), to je bliže jugoslovenskom proseku ekonomske razvijenosti.

Grafikon 1. prikazuje na koji način su se republike i pokrajine razvrstale prema stepenu ekonomske razvijenosti u 1950. godini.

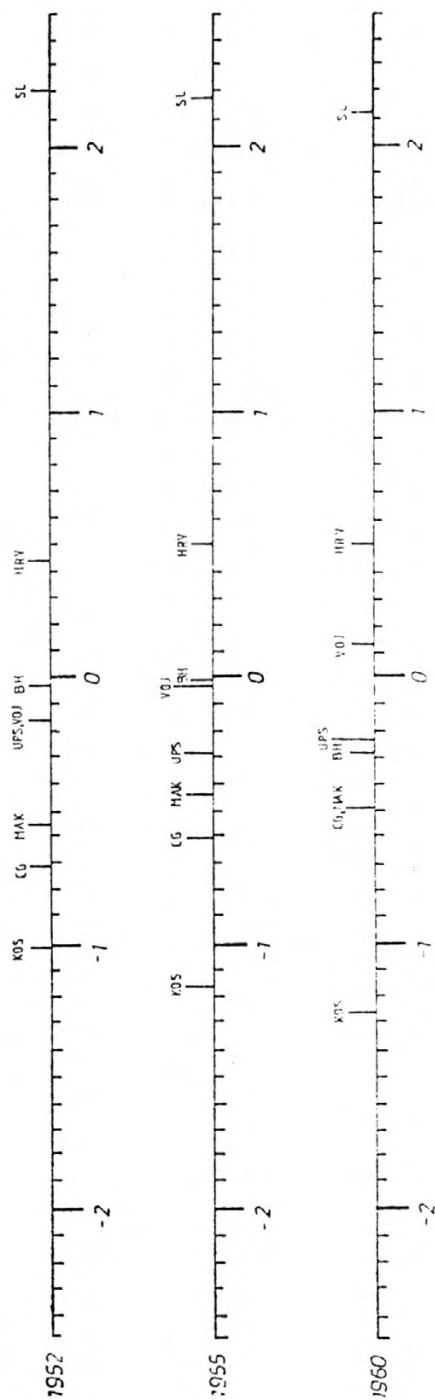
Grafikon 1.

RAZVRSTAVANJE SR I SAP PREMA STEPENI
EKONOMSKE RAZVIJENOSTI U 1950. GODINI



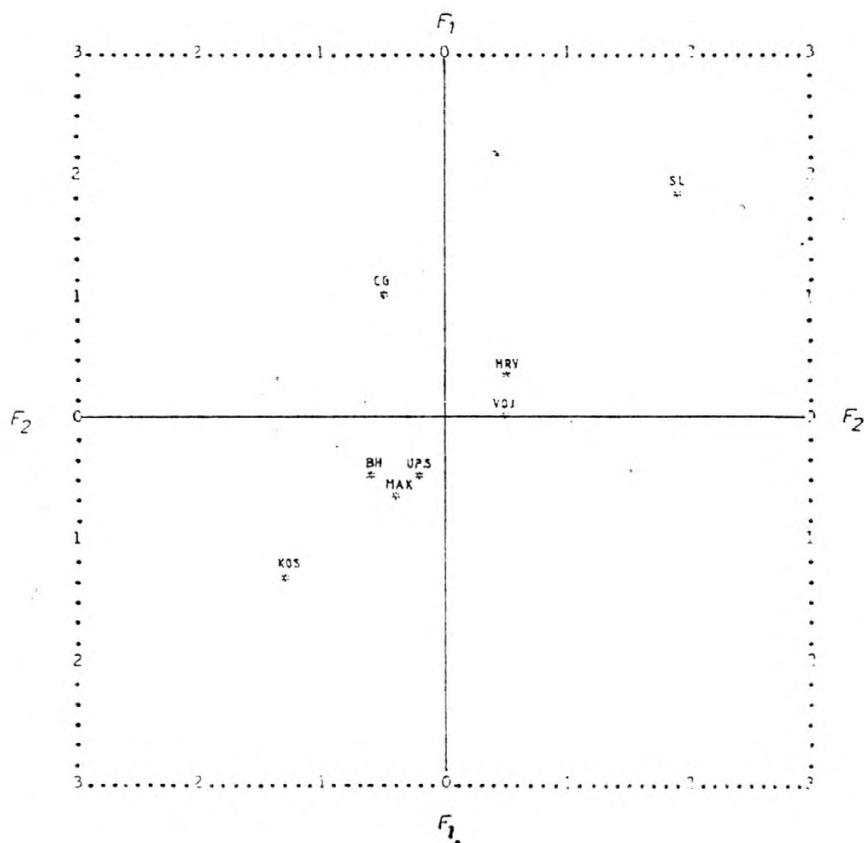
Grafikon 2.

RAZVRSTAVANJE SR I SAP PREMA STEPENU EKONOMSKE RAZVIJENOSTI
U 1952, 1955. I 1960. GODINI



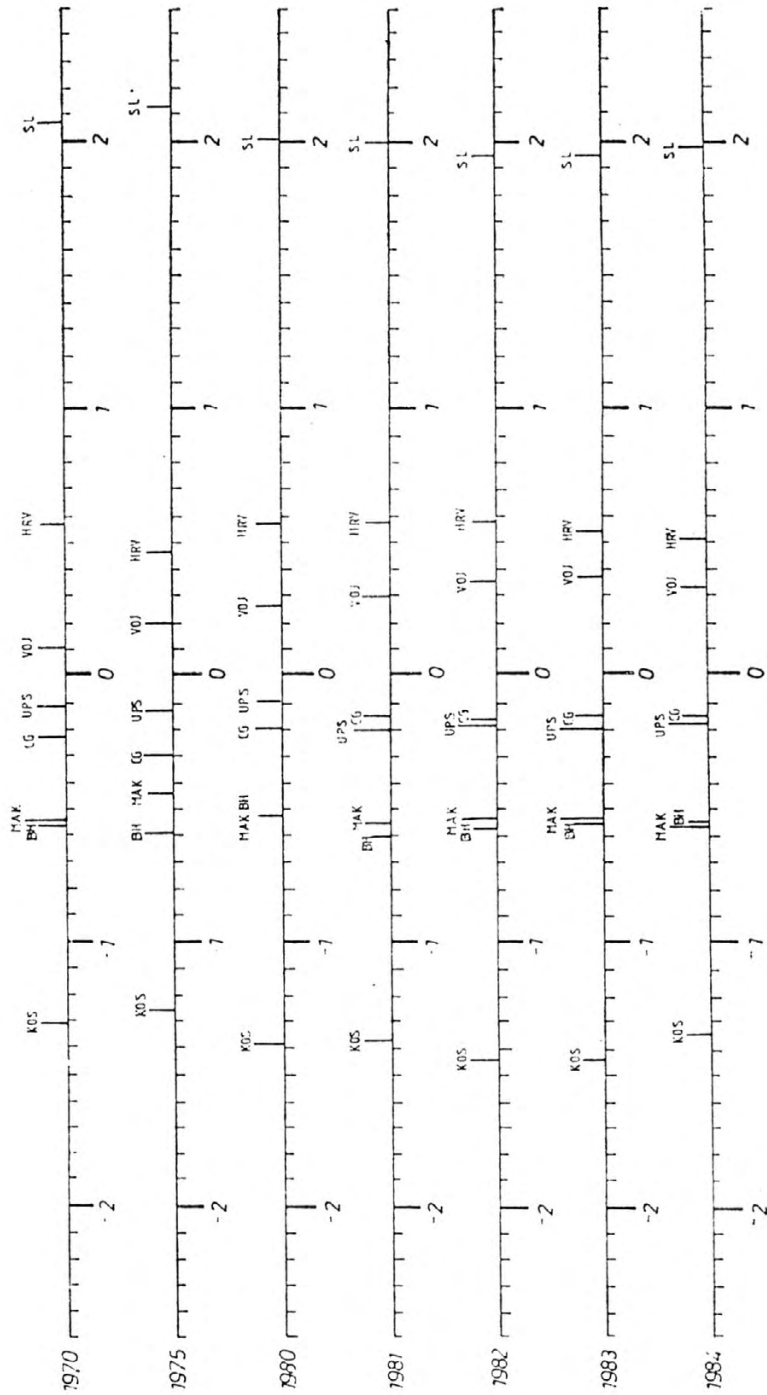
Grafikon 3.

RAZVRSTAVANJE SR I SAP PREMA STEPENU
EKONOMSKE RAZVIJENOSTI U 1965. GODINI



Grafikon 4.

RAZVRSTAVANJE SR I SAP PREMA STEPENU EKONOMSKE RAZVIJENOSTI
U 1970, 1975, 1980, 1981, 1982, 1983 I 1984. GODINI:



Izrazito se izdvaja Slovenija (SL), nju na znatnom rastojanju prati Hrvatska (HRV), dok Vojvodina (VOJ) čini posebnu grupu (van prvog kvadranta, tj. van kruga ekonomski najrazvijenijih); u četvrtoj grupi se nalaze uže područje Srbije (UPS), Makedonija (MAK), Bosna i Hercegovina (BiH) i Crna Gora (CG), dok se u petoj, kao ekonomski najnerazvijenije, nalazi Kosovo (KOS). u 1965. godini (*grafikon 3*) područja se prema dostignutom stepenu ekonomske razvijenosti razvrstavaju u četiri grupe: prvu čini Slovenija, drugu Hrvatska i Vojvodina, treću uže područje Srbije, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora, a četvrtu Kosovo (v. takođe *grafikon 5*).

Grafičko prikazivanje rezultata faktorske analize razvijenosti područja još je jednostavnije u slučajevima gde se esktrahirao samo jedan glavni faktor (to se desilo u svim analiziranim godinama izuzev 1950. i 1965); za prikazivanje celokupne konstelacije područja dovoljna je samo jedna osa. *Grafikoni 2. i 4.* daju jasnu i preglednu sliku o položaju pojedinih područja na skali ekonomske (ne)razvijenosti. Ilustrujmo to na primeru 1952. godine (prikazanom u gornjem delu *grafikona 2*): te godine (kao i svih ostalih) najrazvijenija je bila Slovenija; ona je od reперne tačke удаљена 2.208 jedinica, odnosno faktorskih poena. Ekonomski najzaostaliје (kao i u svim drugim godinama) bilo je Kosovo, čije je odstoјanje od nulte tačke iznosilo — 1.002 jedinice. Ostali regioni kretali su se u intervalu — 0.739 do +0.446. Unutar tog intervala prema stepenu razvijenosti privrede izdiferencirale su se tri grupe područja: prva, koju čini Hrvatska, druga, koju su sačinjavali Bosna i Hercegovina, Vojvodina i uže područje Srbije, i, treća, u kojoj su se nalazile Makedonija i Crna Gora (v. takođe *grafikon 5*).

U *grafikonu 2.* dat je i obrazac razvrstavanja područja prema stepenu ekonomske razvijenosti i u 1955. i 1960. godini, dok je u *grafikonu 4.* prikazana odgovarajuća taksografija regiona u godinama 1970, 1975, 1980, 1981, 1982, 1983. i 1984. Način čitanja ovih „taksograma“ isti je kao u opisanom primeru 1952. godine.

2.3. Sličnosti i razlike u ekonomskoj razvijenosti republika i pokrajina: „klasterizacija“¹⁵

Klaster analiza omogućava grupisanje područja prema sličnosti u ekonomskoj razvijenosti. Ekonomsku razvijenost reprezentuju indikatori OS, DP i ZP. Oni su najpre određenom procedudom normalizacije standardizovani kako bi mogli biti agregirani, dakle, umesto pojedinačnih obeležja (indikatora) uzeti su *sintetski* reprezentanti tri obeležja koja karakterišu privrednu razvijenost republika i pokrajina. Grupisanje republika i pokrajina vrši se na osnovu njihove srodnosti u odnosu na ovako sintetski izraženu ekonomsku raz-

¹⁵ Kompletni rezultati klasterizacije prikazani su u *RJRP*, str. 74—103

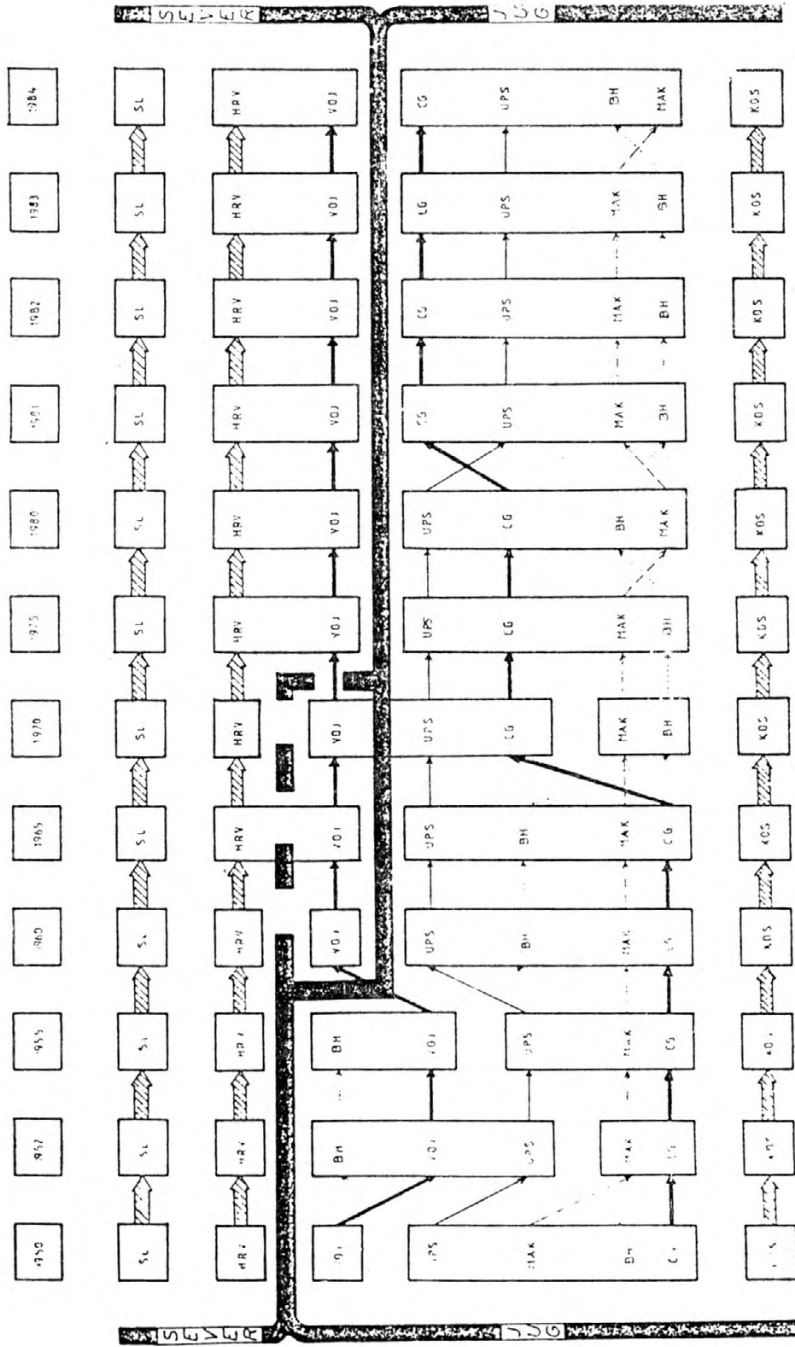
vijenost. Ta srodnost meri se, konkretno, rastojanjem tačaka koje te objekte (i njihove skupine ili „klastere“) prikazuju u višedimenzionalnom prostoru. U svakom krugu (koraku, rundi, fazi, iteraciji) utvrđuje se minimalno rastojanje između tačaka (područja), na osnovu kojega se grupišu posmatrani objekti (republike i pokrajine) u klastere. Klastere karakteriše različit stepen homogenosti u različitim fazama klasterizacionog procesa. Najveća sličnost javlja se među područjima koja se „udružuju“ u prvom krugu. U drugoj rundi, iterativnim postupkom pridružuju se dodatni regioni (ili klasteri regiona) i tako redom, sa sve većim stepenom nehomogenosti unutar novoformiranih klastera. Na kraju, poslednja iteracija dovodi do udruživanja svih područja u jedan jedini klaster koji se karakteriše najnižim stepenom sličnosti posmatranih objekata (regiona).

U postupku klasterizacije kao ključno javlja se pitanje: kada prestati sa pridruživanjem novih objekata posmatranja da ne bi novoformirani klaster bio suviše nehomogen? Kada zaustaviti proces klasterizacije? Odgovor na ovo pitanje treba da pruži osnovu za jasnu i preciznu klasifikaciju objekata, u ovom slučaju za takvu klasifikaciju jugoslovenskih republika i pokrajina koja će biti valjana podloga za vođenje uspešne regionalne politike. Za definicije takve klasifikacije neophodno je kombinovati rezultate faktorske i klaster analize; sinteza tih rezultata data je u narednoj tački.

2.4. *Klasifikacija republika i pokrajina prema stepenu ekonomske razvijenosti*






U postupku klasterizacije udružuju se regioni prema stepenu sličnosti: najpre se fuzionišu oni između kojih je najmanje rastojanje bez obzira na kom stupnju ekonomske razvijenosti se nalazili. Rezultati faktorske analize direktno iskazuju i nivo razvijenosti i obrasce razvrstavanja (grupisanja) područja. Oni su vidljivi na osnovu vrednosti bodova koje područja sakupe na glavnim faktorima. Glavni faktori (u zbiru) objašnjavaju najveći deo varijanse ali ne i ukupnu varijansu (u našem slučaju ostalo je neobjašnjeno zanemarljivih nekoliko procenata). Klaster analiza obuhvata (sažima, sintetizuje) sve informacije sadržane u indikatorima. Otud se ta dva metoda analize istovremeno dopunjavaju i uzajamno proveravaju. Za potrebe klasifikacije područja može da posluži i jedan i drugi metod. Ako se, npr., želi utvrditi koje je maksimalno rastojanje između dva područja dovoljno je pogledati u matricu početnih distanci — *tabela 3*. Matrice inicijalnih rastojanja pokazuju da se u svim posmatranim godinama najveća distanca u ekonomskoj razvijenosti javlja između Slovenije i Hrvatske. To rastojanje deli, u stvari, sva posmatrana područja u dve grupe. U jednoj je samo Slovenija, a u drugoj sve ostale republike i pokrajine. Ova druga grupa je na prvi pogled u većini godina veoma hetero-

Grafikon 5. *SMJER U KLASIFIKACIJI SR I SAP PREMA STEPENU EKONOMIJSKE RAZVIJENOSTI U RAZDORUJU OD 1950. DO 1984. GODINE.*



gena. Međutim, manje je rastojanja između Hrvatske (kao najrazvijenijeg područja u toj grupi) i Kosova (kao ekonomski najnerazvijenog regiona u skupini), nego između Hrvatske i Slovenije.

Ova dihotomna podela ne odražava svu složenost jugoslovenske regionalne scene. Rezultati faktorske analize (uz dodatna proveravanja pomoću klaster analize) daju preciznu sliku stvarnih regionalnih diferencijacija u razdoblju od 1950. do 1984. godine. (grafikon 5). Kao što to grafikon 5 pokazuje u 1950, 1952, 1955. i 1960. godini jugoslovenski regioni se grupišu u pet grupa. Sastav tih grupa u svakoj od pomenutih godina je različit. U svim ostalim analiziranim godinama (s izuzetkom 1970.) republike i pokrajine se razvrstavaju u četiri skupine; pri tome, uočljiv je (opet s izuzetkom 1970.) isti obrazac grupisanja — razlike se ispoljavaju samo u promeni položaja članica treće grupe područja koji sačinjavaju UPS, CG, BH i MAK. Uopšte uzev, stabilnost položaja nekih regiona na skali (ne)razvijenosti veoma je izražena: npr., SL., HRV. i KOS. u čitavom posmatranom razdoblju nisu uopšte promenile svoju poziciju. Najnestabilnija je bila BH. Ona je za tridesetčetiri godine šest puta promenila mesto, pri čemu je čak četiri puta menjajući mesto promenila i grupu u klasifikacionoj shemi razvijenosti. Debljina strelica na grafikonu 5. pokazuje intenzitet promene položaja SR i SAP u periodu od 1950. do 1984. godine. Deblje strelice označavaju veću stalnost, a tanje veću promenljivost položaja područja na lestvici razvijenosti:

-  nema promena položaja od 1950. do 1984. godine
-  dve promene položaja
-  tri promene položaja
-  četiri promene položaja
-  šest promena položaja

Konfiguracija republika i pokrajina prema ekonomskoj razvijenosti koja se ustalila u poslednje dve decenije sugerise potrebu imenovanja četiri grupe područja koja se jasno izdvajaju. Ime grupe treba da sadrži najvažnija tipska obeležja regiona (republika i pokrajina) koje grupa obuhvata. Mnoga od tih obeležja su *strukturnog* karaktera. S obzirom da je ovde reč samo o *stepenu ekonomske razvijenosti* to se četiri grupe područja mogu nazvati: *najrazvijenijim, razvijenim, nerazvijenim i najnerazvijenijim*. U periodu od 1965. do 1984. godine te četiri grupe područja uključivale su sledeće republike i pokrajine:

- I *Najrazvijenija područja*: SL.
- II *Razvijena područja*: HRV, VOJ.
- III *Nerazvijena područja*: UPS, CG, BH, MAK.
- IV *Najnerazvijenija područja*: KOS.

TABELA 3.

PROMENE U STEPENU EKONOMSKE RAZVIJENOSTI ČETIRI GRUPE PODRUČJA 1965—1984.

GRUPE PODRUČJA	Godine	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984
0	1	2	3	4	5	6	7	8	
I NAJRAZVIJENIJA PODRUČJA	147.80	182.59	190.35	182.85	181.25	177.41	177.30	184.93	
II RAZVIJENA PODRUČJA	115.84	110.93	114.31	117.49	118.15	118.60	118.03	117.79	
SFRJ	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
III NERAZVIJENA PODRUČJA	85.45	82.82	82.76	84.08	84.20	84.82	85.73	85.49	
IV NAJNERAZVIJENIJA PODRUČJA	45.48	44.24	46.04	41.85	44.81	42.88	43.32	41.59	

Promene položaja republika i pokrajina unutar grupe pokazane su na *grafikonu 5*. U *tabeli 3*, prikazane su promene u stepenu razvijenosti četiri grupe područja od 1965. do 1984. godine. Te promene izražene su preko neponderisanih indeksa, tj., preko proste aritmetičke sredine indeksa nivoa indikatora OS, ZP i DP za sve regione članice jedne grupe. Iako aproksimativa mera stepena privredne razvijenosti, ovi agregirani indeksi nivoa sugerišu odgovor i na pitanje o („stalnom“) povećanju (smanjenju) regionalnih razlika. Očigledno — bar kad je reč o ekonomskoj dimenziji — da su promene u regionalnim razlikama u posmatranom periodu oscilatornog karaktera: neke grupe područja se u nekoj od posmatranih godina približavaju jugoslovenskom proseku, a neke udaljavaju, pri čemu su na delu sve moguće kombinacije pravca promena — v. *tabelu 3*. U *tabeli 3*, stepen razvijenosti je iskazan u odnosu na jugoslovenski prosek koji je izražen indeksom 100.00. Kod faktorske analize jugoslovenski prosek je izražen nekom vrednošću faktorskih bodova ostvarenih na glavnim faktorima. U slučaju dva faktora, tačka koja označava jugoslovenski prosek nalazi se u koordinatnom sistemu veoma blizu ishodišta (tj., tačke gde se seku apscisa i ordinata), a u slučaju jednog faktora veoma blizu nule na brojnoj osi. Kontrolna varijanta faktorske analize gde je i Jugoslavija uključena kao jedinica posmatranja (zajedno sa republikama i pokrajinama) pokazuje da se vremenom jugoslovenski prosek sve više približava nuli: 1950. godine on je iznosio 0.210, 1952. godine 0.192, 1955. godine 0.149, a 1960. godine već samo 0.128; pet godina kasnije (1965.) SFRJ je skupila 0.096 faktorskih bodova, 1970. godine 0.088, 1975. godine 0.046, 1980. godine 0.055, 1981. godine 0.044, 1982. godine 0.051, 1983. godine 0.042, a 1984. godine samo 0.037. Dakle, položaj SFRJ mogao bi se aproksimativno identifikovati sa nulom na brojnoj osi — v. *grafikone 2. i 4*. Sva područja na *grafikonima 2. i 4*, koja se nalaze desno od nule (imaju pozitivan predznak) natprosečno su razvijena i metaforički mogu biti nazvana jugoslovenskim „Severom“. U *grafikonima 1. i 3*, to su područja koja su locirana u prvom kvadrantu. Područja koja se nalaze u ostalim kvadrantima tih grafikona, odnosno područja koja se nalaze levo od nule (imaju negativan predznak) predstavljaju jugoslovenski „Jug“. Na *grafikonu 5*, „Sever“ i „Jug“ razdvaja tamna debela linija. Ona je delimično isprekidana u 1960, 1965. i 1970. godine kada je Vojvodina predstavljala „granični slučaj“ između „Severa“ i „Juga“, tj., nalazila se na jugoslovenskom proseku ili neznatno od njega (nadole ili nagore) odstupala. U ostalim godinama ta linija jasno razgraničava ekonomski razvijeniji „Sever“ od nerazvijenog „Juga“. Ta linija ima izuzetan značaj za regionalnu politiku, kao što ima i *regionalna diferencijacija unutar dve globalne skupine regiona*: ne manji značaj za uspešnu regionalnu politiku ima i *diferencijacija unutar svakog od posmatranih regiona* (republike i pokrajine).

TABELA 1.

P R I L O G

REDOSLED SR I SAP PREMA STEPENU RAZVIJENOSTI MATERIJALNOG ELEMENTA PROIZVODNIH SNAGA
(OSNOVNA SREDSTVA PO RADNOSPESOBNOM STANOVNIKU 1947—1984.

Indeksi nivoa, SFRJ = 100,00

Godine Redosled	1947	1950	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984
1.	SL 173,90	SL 177,06	SL 222,19	SL 230,29	SL 204,62	SL 181,86	SL 187,05	SL 197,71	SL 193,27	SL 201,95	SL 198,21	SL 197,54	SL 210,20
2.	HRV 119,66	HRV 121,97	HRV 112,61	HRV 116,48	HRV 120,96	HRV 145,73	HRV 124,56	HRV 122,27	HRV 122,14	HRV 123,92	HRV 121,63	HRV 119,71	HRV 122,73
3.	UPS 95,66	UPS 93,44	BiH 87,83	BiH 106,17	BiH 96,64	HRV 121,46	CG 105,86	CG 107,30	CG 110,27	CG 116,80	CG 115,84	CG 117,58	HRV 119,02
4.	VOJ 87,54	VOJ 88,94	UPS 85,81	UPS 75,53	CG 80,33	VOJ 102,39	VOJ 89,00	VOJ 102,19	VOJ 107,58	VOJ 109,32	VOJ 114,55	VOJ 114,18	VOJ 112,28
5.	CG 71,51	CG 73,75	VOJ 81,41	VOJ 73,92	UPS 79,26	BiH 81,31	UPS 88,10	UPS 82,89	BiH 88,00	UPS 79,92	BiH 81,19	UPS 82,06	UPS 80,03
6.	BiH 68,74	BiH 70,68	MAK 58,60	MAK 56,40	VOJ 75,61	UPS 79,78	BiH 79,11	MAK 80,63	UPS 79,67	BiH 78,10	UPS 80,56	BiH 81,26	BiH 80,12
7.	MAK 66,38	MAK 65,22	KOS 43,48	CG 38,42	MAK 69,05	MAK 71,80	MAK 68,38	BiH 74,82	MAK 71,93	MAK 71,94	MAK 71,42	MAK 73,29	MAK 71,13
8.	KOS 48,78	KOS 46,57	CG 37,15	KOS 37,85	KOS 38,18	KOS 45,29	KOS 47,62	KOS 51,57	KOS 40,89	KOS 46,84	KOS 43,52	KOS 43,51	KOS 41,50

TABELA 2.

REDOSLED SR I SAP PREMA STEPENU ZAPOSLENOSTI (RADNICI U DRUŠTVENOM SEKTORU NA 1000
RADNOSPOSOBNIH STANOVNIKA), 1950—1984.

Indeksi nivoa, SFRJ = 100,00

Godine Redosled	1950	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984
1.	SL 190,06	SL 162,70	SL 166,94	SL 162,62	SL 165,22	SL 168,03	SL 171,59	SL 164,38	SL 159,26	SL 157,49	SL 156,31	SL 154,68
2.	VOJ 124,78	HRV 113,16	HRV 113,86	HRV 112,22	HRV 114,72	HRV 112,59	HRV 112,46	HRV 116,79	HRV 117,28	HRV 116,95	HRV 116,50	HRV 116,79
3.	HRV 112,74	BiH 104,63	CG 98,54	VOJ 110,48	VOJ 113,38	VOJ 104,08	VOJ 103,77	VOJ 102,54	VOJ 102,47	VOJ 103,19	VOJ 103,64	VOJ 104,08
4.	MAK 91,12	VOJ 89,73	VOJ 93,53	MAK 91,15	MAK 90,30	UPS 93,54	UPS 94,20	UPS 96,44	UPS 95,80	UPS 96,31	UPS 96,36	UPS 96,88
5.	UPS 75,40	UPS 82,63	BiH 93,32	CG 86,82	UPS 86,96	MAK 89,12	MAK 89,28	MAK 89,31	MAK 89,88	MAK 90,42	MAK 91,26	CG 92,57
6.	BiH 71,20	CG 81,24	MAK 87,86	UPS 85,97	CG 84,28	CG 85,03	CG 85,22	CG 87,53	CG 89,88	CG 89,93	CG 91,26	MAK 91,37
7.	CG 67,08	MAK 77,21	UPS 83,81	BiH 83,59	BiH 80,27	BiH 78,57	BiH 78,84	BiH 77,86	BiH 79,01	BiH 79,61	BiH 80,83	BiH 81,53
8.	KOS 56,27	KOS 56,21	KOS 48,21	KOS 55,10	KOS 52,51	KOS 51,36	KOS 53,33	KOS 52,93	KOS 54,07	KOS 52,83	KOS 52,18	KOS 52,28

TABELA 3.

REDOSLED SR I SAP PREMA REZULTATIMA DELOVANJA PROIZVODNIH SNAGA
(DRUŠTVENI PROIZVOD PO STANOVNIKU), 1947—1984.

Indeksi nivoa, SFRJ = 100,00

Godine Redosled	1947	1950	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984
1.	SL 163,26	SL 169,99	SL 195,93	SL 189,71	SL 191,36	SL 177,32	SL 192,69	SL 201,75	SL 190,91	SL 182,54	SL 176,52	SL 178,05	SL 189,91
2.	HRV 104,36	HRV 110,77	HRV 111,34	HRV 120,95	HRV 119,22	HRV 122,41	HRV 125,25	HRV 124,25	HRV 128,45	HRV 128,30	HRV 127,90	VOJ 129,52	VOJ 129,78
3.	UPS 100,54	UPS 102,05	UPS 89,54	VOJ 99,81	VOJ 107,95	HRV 120,67	VOJ 110,08	VOJ 120,90	VOJ 121,42	VOJ 127,59	VOJ 127,37	HRV 124,60	HRV 124,80
4.	VOJ 99,61	VOJ 86,61	VOJ 84,24	UPS 85,68	UPS 94,48	UPS 94,94	UPS 96,64	UPS 92,25	UPS 94,41	UPS 94,78	UPS 94,99	UPS 95,92	UPS 95,01
5.	CG 93,72	BiH 85,68	BiH 90,24	BiH 81,07	BiH 77,18	CG 71,16	CG 78,17	CG 69,58	CG 80,43	CG 80,71	CG 78,26	CG 78,77	CG 74,86
6.	BiH 85,78	CG 70,93	MAK 65,00	MAK 75,73	MAK 58,85	MAK 69,79	MAK 66,99	MAK 69,39	BiH 68,20	BiH 69,12	BiH 72,36	BiH 73,58	BiH 72,71
7.	MAK 70,31	MAK 68,63	CG 54,04	CG 57,35	CG 57,06	BiH 69,11	MAK 64,27	BiH 68,62	MAK 64,93	MAK 64,47	MAK 66,92	MAK 66,62	MAK 66,06
8.	KOS 49,29	KOS 44,20	KOS 45,09	KOS 43,97	KOS 35,65	KOS 38,64	KOS 33,75	KOS 33,22	KOS 31,74	KOS 33,51	KOS 32,29	KOS 34,26	KOS 30,98

Časlav OČIĆ

CLASSIFICATION OF YUGOSLAV REGIONS ACCORDING TO THE
LEVEL OF ECONOMIC DEVELOPMENT

In this paper the author analysis the problems of classification of yugoslav economic regions according to the level of their development. He insists that this classification and the conclusions taken from it are of a great value for the choise of the development strategy of the country.

The first question is do the regional units represent real situations according to the requirements of growth, and the authors thinks that the criterias of analysis prove that the better regional organisation is possible.

Second problem is which regions can be taken as developed or undeveloped according to the criterias of the authors analysis. Within the socialistic republics and provinces some regions are marked as developed or undeveloped but some developed regions in some parts of the country can be very undeveloped in the other part, or some undeveloped in developed parts can be very developed elsewhere.

Third problem are the indicators of the level of development and growth. In connection with this is the problem of rentability and efficiency, and the productivity of labor.

Author uses many other criterias of economic analysis and the result is that complex analysis is necessary and that it is necessary to combine the results of factor and functional analysis and many indicators to get the sinthetical result.